

О. М. Калига

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

СИНТАКСИЧНІ СТРУКТУРИ З ЕКСПРЕСИВНИМ КОМПОНЕТОМ У НАУКОВОМУ ТЕКСТІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті розглядаються найбільш характерні для індивідуального стилю Івана Огієнка синтаксичні структури з експресивним компонентом на матеріалі його наукового тексту «Українська культура». Вони тлумачаться як індивідуально-авторський спосіб передавання комунікативно-прагматичних намірів та здійснення цілеспрямованого впливу на читача. Серед таких структур виділено риторичне питання, інверсію, стилістичні фігури на основі ампліфікації та лексичного повтору, період.

Ключові слова: експресивний синтаксис, експресема, науковий стиль, індивідуальний стиль, ідіолект, стилістична фігура.

У сучасній лінгвостилістиці вивчення індивідуальних стилів займає одну з чільних позицій, при чому дослідження їх ведуться в основному в межах художнього та публіцистичного функціональних стилів. Незважаючи на достатню кількість робіт з синтаксичної ідіостилістики, в сучасному мовознавстві практично відсутні праці, присвячені аналізу індивідуального синтаксису в науковому стилі. Вважаємо, що мовознавці оминають цей аспект наукового стилю незаслужено, адже загально визнаним є той факт, що «саме в синтаксичній будові мови закладені особливо великі можливості для стилістики» [1, с.134]. Крім того, синтаксис можна вважати організуючою частиною вираження думки в словесній формі, тобто можна говорити про залежність синтаксичних форм від способу мислення автора, а відтак – й про вираження в синтаксисі його мовної індивідуальності. Виявлення особливостей індивідуального синтаксису того чи іншого автора навіть дає можливість віднести до його творів текст з невстановленим авторством.

Особливо інформативними в аспекті ідіостилістики є синтаксичні структури в науковому стилі, адже основним завданням цього стилю є оформлення у словесній формі та передача реципієнтові логічної, значимої для науки та суспільства інформації. Синтаксис наукового стилю сучасної української літературної мови досліджували М. Гінзбург, М. Жовтобрюх, А. Коваль, П. Селігей та низка інших мовознавців. Проте експресивним елементам на рівні синтаксису в науковому стилі увага, фактично, не приділялася, а стилістика Івана Огієнка на цьому мовному рівні взагалі не була предметом наукових пошуків. Хоча варто зазначити, що постать Івана Огієнка досить повно й докладно була описана в наукових розвідках як мовознавців, так і журналістів, релігієзнавців, літературознавців, культурологів (що пов'язано із широким полем діяльності самого Митрополита Іларіона). Велике значення для повернення наукової та публіцистичної спадщини Івана Огієнка сучасникам мали праці й видавнича діяльність М. Тимошка, досліджували різні аспекти наукових і літературних праць українського мислителя Ф. Бацевич, І., Братусь, В. Калашник, В. Качкан, І. Кучинська, А. Копилов, В. Ляхощький, В. Мацько, М. Пентилюк, Є. Сохаська та інші.

Метою пропонованої статті є з'ясування стилістичного навантаження синтаксичних структур з експресивним відтінком у наукових текстах Івана Огієнка як його індивідуально-авторського способу передавання комунікативно-прагматичних намірів та здійснення цілеспрямованого впливу на читача.

Для цього насамперед потрібно з'ясувати, які екстралінгвальні чинники вплинули на формування мовної особистості Митрополита Іларіона. Адже, за твердженням М. Тимошика, «свій природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного і культурного діяча він однаковою мірою успішно застосовував і як мовознавець та літературознавець, і як редактор та видавець, і як перекладач та поет, і як ректор та міністр, і як православний митрополит та історик Української церкви» [2, с.9]. Об'єднавчим центром усіх цих іпостасей мислителя було його життєве кредо, яке визначило напрям та мету всієї його діяльності, і, відповідно, вплинуло на його ідіолект. Таким життєвим кредо для Івана Огієнка було «служити Богові та Україні», і, власне, усе його життя є прикладом жертвовного служіння національній українській ідеї на ґрунті християнських моральних цінностей. Своєрідність його індивідуального мовостилю значною мірою зумовлена отим синтезом, поєднанням багатьох сфер діяльності в одній особі, множинністю соціальних ролей, які доводилося виконувати Іванові Огієнку впродовж життя. Проте дві з них найбільш виразно відобразилися на синтаксичному рівні його наукових праць, зокрема в експресивному синтаксисі, — це педагогічне, викладацька діяльність та діяльність релігійна. Обидві ці сфери об'єднує дидактизм, настанова на виховний вплив на реципієнта, які й відобразилися на індивідуальному синтаксисі українського мислителя.

Варто зазначити, що під індивідуальним синтаксисом автора будемо розуміти сукупність часто застосовуваних у різних його текстах, улюблених, іноді специфічних за формою, за функціональним використанням синтаксичних побудов. А під експресивним синтаксисом — синтаксичні структури зі зміщеним смисловим центром, які спрямовані на досягнення виразності й певного додаткового, афективного впливу на адресата [3, с.40]. Також варто звернути увагу на думку, висловлену засновником стилістичної науки Ш. Баллі, який розрізняв у афективному факторі два завдання: вираження суб'єктивного світу мовця і використання мовних засобів для впливу на адресата. Функціональний аспект експресивності полягає у створенні зображально-виражальних ознак тексту, у збільшенні сили його впливу на уяву адресата.

Простежимо, які експресивні синтаксичного рівня найбільш виразні й характерні для наукових текстів Івана Огієнка та якими є їх прагматика й функціонально-стилістичне навантаження (на матеріалі праці «Українська культура»). При цьому зазначимо, що саме цей текст Митрополита Іларіона за мовностилістичними ознаками та цільовою аудиторією належить до науково-популярного підстилю наукового стилю.

Зокрема, було виділено такі типи синтаксичних експресивних: 1) риторичні питання; 2) інверсія; 3) стилістичні фігури розгортання: а) на основі ампліфікації; б) на основі лексичного повтору; в) період. При чому найбільш експресивно виразним синтаксичним прийомом у Івана Огієнка є різні типи лексичного повтору, який часто поєднується з іншими експресивними засобами синтаксичного рівня.

Риторичне питання є засобом ораторського мовлення, яке допомагає утримувати увагу аудиторії й акцентувати її на певних проблемах. У Івана Огієнка ця фігура використовується лише у вступній частині з тією ж функцією — привернути увагу читача до основної проблеми, яка буде висвітлюватися на сторінках праці, зацікавити цією проблемою й наголосити на її важливості: *Чи народ наш — окремих народ, чи він же має свою культуру — культуру оригінальну, своєрідну?* [4, с.54]. В основному тексті «Української культури» риторичних запитань автор не використовує.

Інверсія — це одна зі стилістичних фігур мови, яка полягає в незвичному розташуванні слів у реченні з метою підкреслити найбільш значуще слово чи вираз,

звернути на них увагу. Іван Огієнко досить часто послуговується цим стилістичним прийомом, і у нього можна навіть виділити його «улюблені» способи інверсії. Насамперед це розташування означення у постпозиції до означуваного слова, при цьому саме означення набуває додаткового експресивного відтінку, оскільки на нього падає логічний наголос: *Вплив український на московську церкву був таким великим, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова...* [4, с.136].

Найчастіше в ролі логічно наголошеного означення у постпозиції в досліджуваному тексті виступає прикметник «український»: *народ український, правопис український, література українська, одіж українська, мова українська* тощо. Також часто в ролі такого означення вживаються присвійні прикметники «наш», «свій» як синоніми до лексеми «український»: *культура наша, люди наш, література наша, віра своя*. Це ще раз доводить висловлену вище тезу про те, що в усіх своїх працях, включно з цитованою, Іван Огієнко прагне наголосити на особливій вазі українського народу в історії Європи, його унікальності та визначних культурних здобутках.

Інверсія є частотною також у конструкціях типу «рік/вік+число»: *На Україні в віки XVI та XVII була сила друкарень, і вони книжками своїми вкрили увесь наш край* [4, с.112]. Усталеним у науковому стилі є порядок «число+рік/вік»: *1995 року, у XX столітті* тощо. Використовувана Іваном Огієнком конструкція є нормативною для релігійного стилю, реалізуючи таку його ознаку, як урочистість, піднесеність. Очевидно, що тут ми спостерігаємо вплив релігійної діяльності й свідомості Івана Огієнка на стилістику його світських творів, яка, втім, відбувалася цілком осмислено. Доказом цього може бути те, що автор вживає обидва варіанти для позначення дати, проте у певних випадках перевагу надає експресивно високому варіанту, щоб підкреслити значущість події, про яку він пише.

За кількісним складом синтаксичної конструкції (ступенем її повноти, наповнення) і тенденціями до його збільшення або, навпаки, зменшення виділяють фігури *розгортання* (асиндетон, полісиндетон, ампліфікація, повтори) і фігури *згортання, скорочення висловлення* (еліпсис, умовчання). Особливістю індивідуального мовостилу Івана Огієнка є те, що він практично не послуговується фігурами другого типу, натомість широко використовує фігури розгортання, серед яких виділяємо дві основні групи: побудовані на основі *ампліфікації* і побудовані на основі *лексичного повтору*. Крім того, до фігур розгортання, які активно використовує автор, належить період, але його розглянемо окремо, оскільки він має специфічні правила побудови.

Ампліфікація (лат. *amplificatio* буквально – поширення, збільшення) – стилістична фігура, що полягає в нагромадженні синонімів і взагалі слів з близьким значенням, однотипних висловів і синтаксичних конструкцій, однорідних членів речення і т. п. для підсилення експресивності висловлення [5, с.145]. Іван Огієнко найчастіше використовує ампліфікацію для вираження великої кількості, при чому перелік часто залишає відкритим, незавершеним, іноді ставлячи у кінці такого речення розділовий знак «три крапки» і даючи реципієнтові можливість продовжити його подумки: *Коли сюди добавимо, що українці були приходськими, придворними, військовими та закордонними священиками, працювали місіонерами, законовчителями світських шкіл, екзаменаторами, перекладачами, іконописцями, граверами, то це буде охоплювати ту велику культурну роботу, що її вели в Росії українці...* [4, с.172]. Також автор «Української культури» часто будує ампліфікаційний ряд у порядку його наростання, тобто використовує таку стилістичну фігуру на основі ампліфікації, як *градація*. При цьому прагне бути максимально адекватно декодованим читачем, тому використовує лек-

сичні маркера висхідної градації, наприклад, слово «і навіть»: Він одбився на будівлі, на малюванні, на одезі, на співах, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі і навіть на самій московській мові [4, с. 133]. У наведеному прикладі градаційний ряд побудований таким чином, що висуває на перше місце в націєтворчих та культуротворчих процесах окремого народу його національну мову (ідея, яка є основною в праці Івана Огієнка «Рідна мова»). Градаційний ряд у досліджуваній праці може складатися із синонімів, які різняться відтінками значення, розташованих у порядку більш інтенсивного вияву ознаки, на яку автор хоче звернути увагу читача: А візьмімо духовні вірування нашого народу: скільки тут оригінального, своєрідного, такого, чого не стрінемо у інших народів [4, с. 73]. Для підсилення експресії, враження великої кількості й незавершеного переліку автор послуговується ще однією стилістичною фігурою на основі ампліфікації – полісиндетоном (фігурою, що полягає у такій побудові фрази, при якій всі або майже всі однорідні члени речення зв'язані між собою одним і тим самим сполучником (найчастіше сполучником «і»)): Україніям прийшлося тоді боронити свою старобатьківську віру од нападу іунії, і католицизму, і соцініанства, і кальвінізму, і од іншого такого, що сунуло тоді на Україну [4, с. 88]. Варто звернути увагу на те, що в структурі наукового тексту Івана Огієнка фігури на основі ампліфікації часто займають місце висновкової частини, коли автор формулює «проміжний» висновок до викладеного раніше. Таким чином, увага читача звертається на найбільш суттєві, вагомні, на думку автора, аспекти його тексту.

Найбільш широко й різноманітно у науковому тексті Івана Огієнка представлений такий засіб експресивного синтаксису, як *повтор* та стилістичні фігури, які будуються на його основі. Повтор ґрунтується на «дво- або кількаразовому використанні в межах контексту в певній послідовності тотожних чи подібних (як у формальному, так і в семантичному аспектах) звуків, слів або їх частин, синтаксичних конструкцій, ужитих компактно або дистантно, для досягнення відповідного виражального чи виражально-зображального ефекту» [6, с. 496]. Тобто основною метою повтору є передача не лише логічної, а й експресивної інформації, власне, акцентуація цієї експресивної інформації. Про це неодноразово писали дослідники, які досліджували цю стилістичну фігуру. Так, особливе значення повтору теоретично обґрунтував ще О. Потєбня, наголосивши на тому, що збільшення частоти вживання того самого слова надає йому нового значення, об'єктивного або суб'єктивного. Цікавим є зауваження Ю. Лотмана про те, що повтор як фігура мови нічого не додає до змістовно-фактуальної інформації, але як експресивний стилістичний прийом допомагає адресату сприймати глибинний пласт тексту, його змістовно-концептуальну інформацію [7, с. 165]. У сучасних дослідженнях повтор розглядається як засіб посилення емоційності та експресивності оповіді. Дослідниця Ю. Волянська зазначає, що на основі повтору мовних одиниць у тексті формуються так звані «ключові» слова чи фрази [8].

Розглянемо, які види лексичного повтору наявні в науковому тексті Івана Огієнка і які функції вони виконують. Найбільш поширеним різновидом у його текстах є лексичний повтор із уточнювальним значенням, коли лексема, повторюючись удруге, супроводжується атрибутивом або атрибутивною конструкцією: Скрізь, на всьому поклав цей народ свою ознаку, ознаку багатой культури й яскравої талановитости [4, с. 58]. Як бачимо у наведеному прикладі, такий повтор не тільки розширює, доповнює логічну інформацію повідомлення, а й експресивно виділяє «ключове» слово у реченні, привертає до нього увагу й надає всьому реченню експресивності.

У повторі такого типу Іван Огієнко часто використовує вказівні займенники, які підсилюють уточнювальне значення і ще більше виділяють (інтонаційно,

логічно й експресивно) повторюване слово. Переважно це займенник «той» у формах чоловічого, жіночого, середнього роду чи множини: *Український народ витворив і своє оригінальне право, те право, що його не змогли знести ніякою російською нівеліровкою* [4, с.67]; *Проте ж земля ця дала родючі соки народу-велетню, тому народові, що виріс тут своєрідним, великим та дужим, талановитим та тямучим* [4, с.57]; *Краці люди на Москві, ті люди, що визначались освітою, що не цурались західної культури, завше дружились з українцями, шанували й боронили їх* [4, с.127]. Як демонструють наведені приклади, такий повтор, окрім іншого, забезпечує зв'язність вислову, полегшує його сприймання читачем та розкриває авторську концепцію вислову. Варто зауважити, що цей тип повтору є частим прийомом ораторського мовлення, використовується в усних виступах для ефективного сприймання й запам'ятання слухачами почутої інформації. Можна припустити, що на цю особливість ідіолекту Івана Огієнка вплинула його ораторська та викладацька діяльність, яка примушувала його стежити за доступністю й логічністю викладу.

Ораторським прийомом є й інший вид лексичного повтору, який часто подибуємо у науковому тексті Івана Огієнка, – *емфаза*. Основна функція, яку виконує ця стилістична фігура, – створення й підсилення емоційної виразності як в усному, так і в писемному мовленні: *XVII вік – це золотий вік нашого письменства, нашої культури* [4, с.85]. У наведеному прикладі спостерігаємо відразу два емфатичних повтори, завдяки яким речення сприймається як емоційне, експресивне, з оцінним значенням. Емфаза, крім підсилення експресивності висловлення, може виражати багатократність, тривалість чи повторюваність дії: *Так Україна спадала з обіймів в обійми, йшла без сточивку, йшла без змоги спинитись і утворити собі по серцю вільне життя...* [4, с.55], – або інтенсивність вираження певної дії: *І коли ми читаємо українські книжки XVII віку, нас дивує величезна ерудиція її авторів, дивує справжній науковий метод, дивує чистота логіки думок* [4, с.87].

Ще один вид лексичного повтору, який характерний для індивідуального стилю Івана Огієнка і яскраво проявляється в його праці «Українська культура», – це *анадиплосис* (повторення слова або групи слів одного речення на початку наступного): *І такою ж солодкою, чарівною та привабливою зосталася пісня наша це й досі. Зосталася такою, хоч останніми часами забороняли нам співати...* [4, с.62]. Ця фігура виконує функцію зв'язування в одну цілість окремих думок та виокремлення ключових слів, передаючи водночас і наростання емоційного настрою: *...скрізь, по всьому слов'янському миру запанував той правотис, що подав його Смотрицький. Запанував він і на Москві...* [4, с.14].

Зафіксовано кілька випадків, коли Огієнко використовує лексичний повтор для протиставлення, надаючи таким чином вислову емоційності й експресивності: *Широкою річкою пливають ці книжки з-за кордону, не меншою ж річкою пливають вони і з своїх друкарень, яких тоді зародилася сила* [4, с.87].

Загалом прийом лексичного повтору в науковому тексті Івана Огієнка сприяє кращому розумінню закладеного в тексті повідомлення, оскільки читач насамперед звертає увагу на нову інформацію, а вже відоме виступає фоном, необхідним для кращого сприйняття нового матеріалу [8]. Крім того, він завжди підвищує емоційність й експресивність вислову, акцентуючи увагу на ключових словах, у яких закладено концептуальну інформацію.

На окреме дослідження заслуговує *період* у науковому доробку Митрополита Іларіона. Ця стилістична фігура відома з часів грецької античності й використовується ораторами насамперед для створення урочистості, піднесеності, активного впливу на реципієнта, надання думці вагомості, переконливості, а також для ритмізації мови. У науковому тексті Івана Огієнка функціонують як класичний пері-

од, який складається з протазису та апозису: *Не можу не згадати нашого вертепа, що появився на Україні ще в XVI віку, прибрав собі дуже гарних форм, зробився живою ходячою сатирою, і широко не дійшов до нашого часу тільки через те, що уряд вживав проти його всяких засобів* [4, с. 103], — так і обернений період: *Іми бачимо, що мова українська зробилась тоді державною мовою — нею вчили по школах, нею вчили по церквах, нею суд вели і нашою мовою балакали тоді і вища старшинґа і в королівськiм дворці* [4, с. 83]. У його текстах є всі типи періодів за структурною організацією: еквівалентні простому, складнопідрядному і складносурядному реченню. Часто, як у наведених прикладах, період будується на лексичному повторі, ампліфікації чи градації, поєднує інші стилістичні фігури. Дослідження індивідуальних особливостей періоду Івана Огієнка та його функцій в науково-популярному тексті — перспективна тема подальших наукових досліджень.

Загалом можна підсумувати, що синтаксис як частина форми наукового тексту є інформативним в аспекті індивідуального мовостилю, оскільки будова синтаксичної конструкції відбиває авторське світосприйняття через специфічне розташування окремих структурних елементів. А експресивний синтаксис, зокрема такі прийоми ораторського мовлення, як риторичні питання, інверсія, стилістичні фігури ампліфікації та повтору, період, є виразною ознакою ідіолекту Івана Огієнка не лише як оратора, педагога, громадського діяча, а й науковця. Зумовлюється така особливість ідіостилю Митрополита Іларіона його діяльністю, світобаченням та розуміння своєї місії для популяризації та піднесення української культури та українського народу.

Список використаних джерел:

1. Ващенко В.С. Стилістичні явища в українській мові / В.С. Ващенко. — Харків : Вид-во ХДУ, 1958. — Ч. 1. — 228 с.
2. Тимошик М. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) у боротьбі за українську Україну / М. Тимошик // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Українська культура. — К. : Наша культура і наука, 2002. — С. 9-52.
3. Завальнюк І. Експресивний синтаксис прози Михайла Стельмаха / І. Завальнюк // Українська мова. — 2012. — №3. — С. 39-47.
4. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українська культура / І. Огієнко ; упоряд., авт. передмови та коментарів М.С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2001. — 342 с.
5. Калита О. Ампліфікація в системі стилістичних фігур / О. Калита // Збірник наукових статей НПУ ім. М.П. Драгоманова / укл. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко, О.П. Симоненко. — К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. — Вип. 5. — С. 143-145.
6. Українська мова: Енциклопедія / редкол. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — 824 с.
7. Лотман Ю.М. Про поетів та поезії / Ю.М. Лотман // Аналіз поетичного тексту. Статті, і дослідження. Нотатки. Рецензії. Виступи. — СПб., 1996. — 846 с.
8. Волянська Ю. Основні критерії укладання типології повтору [Електронний ресурс] / Ю. Волянська. — Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=19726>.

In the article the most typical for Ivan Ogiyenko's individual style syntactic structures with expressive component are studied (on the material of his scientific text «Ukrainian culture»). They are interpreted as individual author's way of transmission of pragmatic and communicative intentions and implementation of targeted influence on reader. Among such structures rhetorical question, inversion, stylistic figures based on amplification and lexical repetition, period were singled out.

Key words: expressive syntax, expressive unit, scientific style, personal style, idiolect, stylistic figure.

Отримано: 27.10.2015 р.